

Kaisa Kulasalu

Tartu ülikooli folkloristika doktorant,
kelle uurimisalaks on eesti rahvaluulekogude
ajalugu ja folkloristika hilisstalinismi perioodil

Hilisstalinismi perioodil tsenseeritud rahvaluulekogud: sõnakõlksus peituv meelsus

1938. aastal on Eesti rahvaluule arhiivile saadetud selline riigitegelaste nimesid koondav humoorikas ütlus: „Stalin istus uluotsas ja suitsetas piipu.”¹ Seitse aastat hiljem tsenseeriti see lause kui rahvaluulekogudesse sobimatu ja nõukogudevastane. Artikkel annab ülevaate, kuidas pärast teist maailmasõda kontrolliti rahvaluulekogude sisu ning üritati neid täiendada nõukogudemeelse folklooriga.

Eestis on rahvaluulet kogutud juba 19. sajandi esimesest poolest alates. 1927. aastal rajatud eesti rahvaluule arhiiv koondas varasemad rahvaluulekogud ühtseks keskarhiiviks. Arhiivi hakati lisama ainekuid teemade ja piirkondade kohta, millest senistes kogudes oli vähe materjali. Materjalid koondati käsikirjaköidetesse. Sadadelt tuhandetelt käsikirjalehekülgedelt huvipakkuva materjali leidmiseks loodi temaatilised, koha- ja isikupõhised kartoteegid ning materjali loogikast lähtuvad sisuregistrid. Rahvaluulekogude sisu täienemise loogika muutus teise maailmasõja keerdkäikudes, mil arhiivi jõudnud rahvaluulematerjal pidi esindama parajasti võimul olijate vaateid. Alates 1945. aastast tundsid võimud huvi juba varasemal perioodil arhiivi jõudnud materjalide vastu – ideoloogiaga sobimatu tuli kõrvaldada.

Artikkel annabki ülevaate sellest, kuidas rahvaluulematerjalide kontroll toimus ning milliseid muutusi on materjalidega ette võetud.

¹ ERA II 264, 166 (111) < Kullamaa khk. ja v. – A. Samet (1938).

Rahvaluulekogude kontrollimise kõrval oli oluline ka uue, nõukogude-meelse rahvaluule kogumine. Näitan artiklis ka sisulisi raskusi, mis kontrollijatel nõukogude perioodi jooksul kogutud materjaliga ette tulid, kuna mõned üksikud sõnad muutsid lause potentsiaalselt nõukogudevastaseks.

Eesti rahvaluulekogude sisu oli teise maailmasõja järel karmi kontrolli all ning kogudest eraldati või muudeti loetamatuks materjalid, mida võiks tõlgendada nõukogudevastasena. Selle laia kategooria alla mahtusid palad, kus kommunismi, venelasi ja juute negatiivses või Eesti vabariigiga seondunud liiga positiivses valguses kujutati. Ebasobivate tekstide hulka kuulusid ka need, kus oli mainitud isikute ja organisatsioonide nimesid, mis nõukogude võim oli keelustanud. Tsenseerimiseks määratud palad kas lõigati käsikirjaköidetest välja või muudeti seal loetamatuks. Artikli allikaks on ühelt poolt tsenseerimisjuhiseid jaganud või kontrollimise käiku kirjeldavad dokumendid², teisalt tsenseeritud materjalid ise ning kontrollimistegevuse jäljed käsikirjades.

Nõukogude arhiivi jaoks sobimatud palad, sõnad või väljendid kas soditi tumeda tindiga nähtamatuks, kleebiti üle või lõigati köitest välja. Kontrollijateks olid peamiselt rahvaluuleteadlased ise. Väljalõigatud materjalid säilitati erifondis³. Mitte ainult rahvaluulekogusid ei kontrollitud, samadel aastatel kontrolliti ka teisi arhiive ja raamatukogusid. Mäluasutuste, nagu arhiivide ja raamatukogude kogud läbisid samal ajal range kontrolli ka teistes Balti riikides, selline kontroll oli osa Nõukogude Liidu kultuuripoliitikaga ühtlustamisest. Selle ühtlustava kultuuripoliitika alla kuulus ka institutsionaalse struktuuri muutmine: 1940. aastal jagati Eesti Rahva Muuseum kaheks osaks: Riiklikuks Etnograafiliseks Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Eesti Rahvaluule Arhiiv nimetati nõukogude ajal Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakonnaks.

² Eesti kirjandusmuuseumi dokumentide arhiiv, käsikirjaline eesti folkloristika allikmaterjalide kogu (EFAM), Teaduste Akadeemia dokumentide arhiiv ning eri kogud Eesti Riigiarhiivis.

³ Osa materjale oli kuni 1968. aastani Riigi Keskarhiivi Tartu filiaalis ning teine osa Riikliku Kirjandusmuuseumi erifondis.

1940. aastate tsenseerimisprotsess: poliitilised teemad

Rahvaluulekogude tsenseerimine käis kahes jaos. 1945.–1946. aastani toimunud tsenseerimisaktsiooni käik on dokumentide abil selgemalt jälgitav. 1945. aasta mais saabus hariduse rahvakomissari käskkiri nr 589, mille järgi tuli kogudest eraldada „käsikirjalised ja trükitud materjalid, mis ei vasta Riikliku Kirjandusmuuseumi erialale ja on reaktsoonilised, kontrrevolutsioonilised või nõukogudevastased”. Suusõnalised käsud kogude kontrollimiseks olid tõenäoliselt saabunud varemgi ning 1945. aasta maist 1946. aasta juulini kontrolliti üle kõik arhiivi käsikirjakogud, kus oli pärast 1917. aastat kogutud materjale. Kogusid kontrollisid rahvaluule osakonna töötajad, kellele oli see kohustuslik tööülesanne, millest repressioonide perioodil hoiduda ei saanud. Osa köiteid vaatasid läbi ka Riigi Keskarhiivi Tartu filiaali ametnikud. Eraldatud materjalid anti üle Riigi Keskarhiivi Tartu filiaali. Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumite Osakonna juhataja Elene Pavlova nõudis Kirjandusmuuseumilt ka rahvaluulematerjalide esitajate ja kogujate andmeid, kuid 1945. aastal Riikliku Kirjandusmuuseumi direktorina töötanud Richard Viidalepp põikles isikute kohta andmete väljaandmisest kõrvale. Samuti nõudis Viidalepp järjekindlalt, et materjalide üleandmine oleks korrektselt vormistatud, üleantud materjalide kohta vormistati seega dokumendid.

1940. aastatel olid tsenseerimise ajendiks poliitilised põhjused, eelkõige kommunistide negatiivses valguses kujutamine rahvaluuletekstides. Näiteks on köitest eraldatud selline pala: „Mispärast venelased soomlasi ei salli? Sellepärast, et soomlased tegid pussidega midagi ära, aga venelased ei teinud pussidegagi. (Rahvasuust)”⁴. Alustuseks vaadatigi läbi Saksa okupatsiooni ajal kogutud rahvaluule ning anti üle nõukogude ideoloogiaga sobimatu. Kõige rohkem kontrolliti ja muudeti kättesaamatuks materjale Eesti vabariigi ja Saksa okupatsiooni ajal kogutud rahvaluulest. Sel ajal eraldati ka venelasi kujutavaid palu ning Eesti vabariigi riigitegelastega seonduv. Kõige enam eraldati köidetest uuemaid rahvalaule ning naljandeid ja anekdoote, mis on ka žanritena kõige päevakajalisemad, näiteks muinasjuttudest või regilauludest on poliitiliselt ebasobiva materjali leidmine ebatõenäoline.

⁴ ERA II 305, 116 (35) < Häädemeeste khk. ja v., Kägiste k. – Marta Mäesalu (1942).

1950. aastate tsenseerimisprotsess: obstsöönsused

1950. aastatel toimunud tsenseerimise käigu kohta pole säilinud nii põhjalikku dokumentatsiooni. Riiklik Kirjandusmuuseum kuulus selleks ajaks Teaduste Akadeemia süsteemi ning 1950ndate alguses oli päevakorral Riikliku Kirjandusmuuseumi reorganiseerimine nii, et selle ülesandeks jääks ainult uurimisasutuste teenindamine. Muuseumi kogudest tuli eraldada mittevajalikud materjalid, mis ei vastanud muuseumi erialale, seega algas uuesti rahvaluulekogude kontroll, mis sarnanes 1945.–1946. aastal toimunuga. Teistkordse rahvaluulekogude kontrolliga alustati hiljemalt 1950. aasta septembris. Teravad küsimused kogude sisu usaldusväärsuse kohta kerkisid üles aga mõni kuu hiljem, kui tuli välja, et Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor Alice Haberman on isamaasõjateemalises artiklis⁵ kogemata publitseerinud Eesti Leegioni laulu. Rahvaluule osakonna töötajad said seejärel korraldusi materjali kiiremaks eraldamiseks ning pidid oma osakonna kogude väärtust nii kirjandusmuuseumi kui ka teaduste akadeemia koosolekutel kaitsma. 1950. aastatel ette võetud kontrollimistööd osutusid siiski liiga mahukaks ning seetõttu teostamatuks. See ärgitas küsima ka töö laadi ja otstarbekuse kohta ning 1951. aasta lõpuks oli otsustatud, et käsikirjakoidete kontroll lõpetatakse ja materjalist kontrollitakse edaspidi ainult koopiaid.

1950. aastatel sai tekstide eraldamisepõhjuseks peamiselt nende obstsöönne laad. Köidetest on välja lõigatud kahemõttelisi nalju, roppe laule, soditud on väljaheidete ja suguelundite nimetusi. Obstsöönsused on osa rahvaluulest ja kuigi arhiivi võis neid jõuda vähem, kui reaalselt käibis, peegeldavad need grupikuuluvust ja keelekasutust. Näiteks on nii korrespondentide saadetiste kui ka folkloristide kogutuna kahe maailmasõja vahel jõudnud salmike, mis algab sõnadega „Susi nussis kurge, / Kure kael oli sirge”⁶. Salm on hilisstalinismi perioodil aga kogudest tsenseeritud.

⁵ Haberman, Alice 1950. Suure Isamaasõja-aegne eesti rindelaul võitlusrelvana. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 279–299.

⁶ ERA II 22, 439 (17) < Simuna khk., Salla v., Lasinurme k. – Osvald Kütt < Jaan Nopposon (1929); ERA II 17, 454 (344) < Helme khk., Kärstna v. – Ed. Treu < Hendrik Adamson (1929); ERA II 10, 289 (9) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Herbert Tampere (1929); ERA II 121, 341 < Karksi khk. ja v., Liiva t. – Mari Sarv < sAnn Tomson, 61 a. (1935).

Kahemõtteliste naljade tsenseerimiseks tuli materjalidesse süveneda, näiteks järgnevas eraldatud palas pole ühtegi ebasünnist sõna ning kiirel lugemisel võiks see tsenseerimata jääda: „Tagant saab alati, eest ei saa / Noor saab alati vana kui seisab. (Omnibuss)”⁷. Vahepealsetel aastatel oli nõukogude võimuga sobimatuks peetud veel mitmeid kultuuritegelasi, kelle nimesid mainivad tekstid samuti köidetest välja lõigati. Eraldatud on ka venelasi ja juute kirjeldavaid tekste ning need poliitilise sisuga tekstid, mis esimeses tsenseerimisaktsioonis kõrvale jäid. Kõige enam on eraldatud uuemaid laule ning anekdoote või naljandeid. Kontrolliti ka osakonna fotokogu, ajaleheväljalõikeid ning käsiraamatukogu. Üks kontrollitavatest oli ka nõukogude ajal kogutud rahvaluule.

Nõukogude ajal kogutud rahvaluule kontroll

Nõukogude kultuurielus oli rahvaluulel oluline roll, sest seda mõtestati töötava rahva vaimse loominguks. Rahvaluulelt eeldati, et see peegeldab klassivastuolusid, tööliste elu, kommunistlikku meelsust, rõõmu teise maailmasõja tulemuste ning uue riigikorra üle. Kuigi säärast rahvaluulet ringles vähe, kui üldse, pidid rahvaluuleteadlased üle kogu Nõukogude Liidu sellist materjali koguma ja avaldama. Nõukogude folkloori kogumine näitas võimuinstiitutsioonidele muuhulgas, et folkloristid on marksistliku ideoloogia omaks võtnud. Muu sobiva materjali puudusel jõudis rahvaluulena arhiividesse ka seinalehtede ja isetegevuslaste materjal ning klassikirjandid.

Eesti rahvaluulekogud on täienenud peamiselt kahel viisil: ühe osa materjale on kogunud rahvaluuleteadlased kas kogumisretkedel või juhukirjapanekutena, teise osa on arhiivile saatnud aga vabatahtlikud kaastöölised. Kaastöölistega suhtlemiseks on folkloristid koostanud küsitluskavu ning juhendeid. See jätkus ka nõukogude ajal. 1940. aastal anti välja „Tööjuhiseid rahvaluulekogujale”⁸, mis innustas koguma tööliikumisega seotud teemasid. Nõukogude okupatsiooni jätkudes anti 1948. aastal välja „Kogumistöö juhendaja rahvaluule alal”⁹, milles kutsuti üles koguma teise maailmasõja, tollase mõiste järgi suure isamaasõja, kolhooside, tööstusasutustega seonduvat pärimust, aga ka päevakajalist

⁷ ERA II 31, 672 (76) < Tartu l. – Elmar Vardja (1930)

⁸ Viidalepp, Richard 1940. Tööjuhiseid rahvaluulekogujale. Tartu.

⁹ Kogumistöö juhendaja rahvaluule alal, 1. 1948. Tartu: Teaduslik kirjandus.

folkloori. Mitu traditsiooniliselt küsitluskavades esinenud teemat, näiteks rahvausundit puudutavad küsimused, on sellest juhendist aga täiesti välja jäänud.¹⁰ Korrespondendid olid hädas saatmiseks sobiva materjali leidmisel ning kui ideoloogiline surve 1950. aastate keskel nõrgenes, said uurijad tagasi pöörduda klassikaliste folkloorižanride ja -teemade juurde, mis vahepeal olid kõrvale jäänud.

Folkloristidelt oodati hilisstalinismi perioodil aga kaasaegse folkloori salvestamist, selline materjal pidi aga olema ideoloogiliselt sobiv. Et värskest kogutud materjal ei pruugi aga sõnastuselt alati olla ühemõtteliselt õige meelsusega, mõistsid folkloristid õige pea. Selliste palade sisulise kontrollimise vajalikkusele juhtis tähelepanu Alice Habermani avaldatud Eesti Leegioni laulu juhtum: võis ette tulla, et esmapilgul nõukogudemeelse folkloori sekka võis sattuda hoopis midagi riigivaenulikuks tõlgendatavat. 1950. aastal arutasid rahvaluule osakonna töötajad, kas panna suure isamaasõja materjalide suhtes maksma ajutine kasutamiskeeld, kuni need on kontrollitud. Põhjalik kontroll nõukogude ajal kogutud rahvaluule üle näitab, kui keeruline oli uue võimuga sobivat nõukogude rahvaluulet koguda ja arhiveerida.

Ideoloogiliselt sobimatu võis olla ka parimas usus kogutud või arhiivile saadetud materjal. Nii on nõukogude perioodi alguses loodud rahvaluulealaste käsikirjade kogu RKM esimesed köited hoolega kontrollitud, ebasobiv eraldatud või üle soditud. RKM-seeria loodi 1947. aastal. Mahasoditud palu on esimeses 31 köites kokku üle 230, lisaks on 169 palas lehti ka välja lõigatud. Seda on rohkem kui näiteks 1930. aastate keskel kogutud materjale koondavates köidetes. Mahasoditud ja kinnikleebitud palade sisu on suuremas osas tuvastamatu, kuid on näha ka folkloristide katseid materjale loetavamaks kohendada.

Palade sõnastust on muudetud, et need sobiksid ideoloogiaga paremini. Need muudatused ei puudutanud mõistagi ainult poliitiliselt tundlikke teemasid, siivsamaks on korrigeeritud ka obstsöönusid, näiteks

¹⁰ Korrespondentide abiga on kogutud ka keelematerjale ning nendegi kogumisel tuli eelistada nõukogudemeelseid teemasid. Nii ilmus 1952. aastal ENSV Teaduste Akadeemia Akadeemilise Emakeele Seltsi väljaandena kogumistöö juhend eesti keele alal. Selles väljatoodud küsitlused keskendusid tööstusele, selle ajaloole ja sõnavarale.

maha on soditud „sitane” ja asendatud sõnaga „must”¹¹, mitte „niku”, vaid „teo”¹². Leidub ka poliitilist laadi muudatusi ja muudatused on aga ka poliitilist laadi, nii on sõnaühendis „Eesti Vabariigi” „Vabariigi” maha soditud, selle asemel kirjutatud „Eesti” ette teise käekirja ja sinise tindiga „Kodanliku”¹³. Kuid väikesed muudatused võivad olla äärmiselt olulised õige üldtooni saavutamiseks: kui korrespondent Emiilie Poom mainib kolhooside ühendamise kirjutades, et „Ühiselu ja Tähe lüüakse kokku”, on Hilda Nõu selle parandanud kolhoosiliikmete enda tahet arvestavaks „Ühiselu ja Tähe liituvad kokku”¹⁴.

Ideoloogiliselt ei ole sobiv aga ka folkloristide endi kogutu. Rahvaluule osakonna töötaja Hilda Nõu käis 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate alguses Eesti eri piirkondades tööstustega seotud folkloori kogumas, kuid temagi materjalides on ideoloogilisi libastumisi, mida on köidetes parandatud. Näiteks järgnevas tekstis: *Vabriku valitsus oli hää – öeldi aga, et vanad tulgu siia – alla, vabriku juurde – {loetamatuks soditud kiillause} – ja vanad kui nad siin vabriku juures olid, said terve palga – aga nad ei tarvitsenud siin ei tea mis teha – niisama kõpitsesid – Aga kui nad siin ei olnud – said nad poole palka. Schultz ütles et vanad on siin {lauseosa soditud, selle peale muust tekstist tumedama tindi, aga sama käekirjaga kirjutatud: siis ei ole neil igav, see aga ei ole sama, mis mahasoditud lause}. Ja nii neid siis talvel vedsime kelgidega siia.*¹⁵

Kuigi köidete süstemaatilise läbivaatamise vormis toimuvat tsensuuri pärast 1950. aastate algust ei toimunud, oli aga alles kontroll selle üle, mida arhiveerimisväärseks pidada. Materjalid, mis ei sobinud tollase ideoloogiaga, jäid käsikirjaköidetest välja. Tsensuuri mõju kajastus ka registrites – kui ebasobivate teemadeni polnud otsisüsteemi abil võimalik jõuda, oli nende leidmise tõenäosus imetilluke. Nõukogude folkloorini pidid kartoteegid ja registrid siiski selgelt juhatama ning selle sisu puhul oli tarvis, et see ei kalduks riiklikust ideoloogiast kõrvale. 1950. aastateks oli aga tugevnenud enesetsensuur ning oskus nõukogulikus diskursuses

¹¹ RKM II 9, 465 < Märjamaa khk – Emiilie Poom (1946).

¹² RKM II 9, 534 (2a) < Iisaku khk Nurme k – Asra Kikerist < Leenu Töldsepp, s 1872 (1950).

¹³ RKM II 10, 140 (8) < Kihnu – Theodor Saar < Liisu Orik, 70 a (1947).

¹⁴ RKM II 9, 470 < Märjamaa khk – Emiilie Poom (1946).

¹⁵ RKM II 28, 467/8 < Röpina khk – Hilda Nõu < Liis Heitson, 67 a (1952).

väljenduda. Nii on rahvaluulekäsikirjadesse jõudnud ideoloogiliselt sobiv materjal, samal ajal käibinud riigivastases materjalist on arhiivis aga teateid napilt, kui üldse.

Kokkuvõte

Stalinismiperioodil vaadati kahel korral läbi eesti rahvaluule arhiivi kogud, et sealt leida ideoloogiliselt sobimatuid materjale. 1940. aastatel eraldati või muudeti loetamatuks poliitiliste põhjuste tõttu nõukogude võimuga sobimatu rahvaluule, 1950. aastate alguses aga obstsöönne folkloor. Lisaks senikogutud rahvaluule ülekontrollimisele oli oluline ka uue, ideoloogiliselt sobiva folkloori kogumine. Säärast rahvaluulet käibis aga vähe ning ka kõik arhiivi jõudnud saadetised ei pruukinud olla kooskõlas riikliku ideoloogiaga. Nii on neid materjale väga põhjalikult kontrollitud, tsenseeritud ning sõnastust sobivamaks kohendatud – mõned väikesed stilistilised muudatused võisid üldilmet juba piisavalt palju muuta. Selline rahvaluulekogude kontroll oli üks samm keelekasutuse nõukogudemeelsemaks muutmiseks ja kultuuri sovetiseerimiseks.

OK